

Т.Р. Рамза (Мінск)

АРЫЕНТАВАНАЕ НА ЛІТАРАТУРНУЮ НОРМУ ГУТАРКОВАЕ МАЎЛЕННЕ: ТЭРМІН І ЯГО СУТНАСЦЬ

Спецыфіка моўнай сітуацыі ў Беларусі – сітуацыі камунікатыўна не-збалансаванага двухмоўя – актуалізуе патрэбу ў даследаванні вусных формаў функцыянавання сучаснай беларускай мовы ў гарадскім моўным асяроддзі. Вывучэнне беларускага штодзённага маўлення гараджан дапаможа больш дэталёва і аб'ектыўна вызначыцца (а) са стратыфікацыяй гарадскіх вусных ідыёмаў, (б) з сутнасцю тэрміна *беларускае гутарковае маўленне*, (в) са статусам такога маўлення ў адносінах да іншых вусных формаў існавання беларускай мовы. Вядома, што тэрмін *гутарковае маўленне* (ГМ) у беларускім навуковым дыскурсе мае два фактычна процілеглыя значэнні: 1) вуснае неафіцыйнае маўленне, у тым ліку і дыялектнае; 2) неафіцыйнае штодзённае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы.

Штодзённае неафіцыйнае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы не было яшчэ аб'ектам даследавання ў беларускім і славянскім мовазнаўстве, у параўнанні, з аднаго боку, з дэталёвым апісаннем нормаў вуснай афіцыйнай кадыфікавана-літаратурнай беларускай мовы; а з другога боку, з дастаткова поўным апісаннем дыялектнай беларускай мовы, а таксама грунтоўнымі захадамі ў аналізе гарадскога змешанага руска-беларускага маўлення. І дыялектнае, і змешанае маўленне з'яўляюцца вуснымі ідыёмамі, якія адносяцца да субстандарту; па-за ўвагаю навукоўцаў застаецца узус штодзённага маўлення інтэлігенцыі, які ў іншых навуковых дыскурсах разглядаецца ў межах літаратурнага стандарту.

Надзённасць даследавання неафіцыйнага гарадскога ГМ зыходзіць і з нераспрацаванасці ў беларускім мовазначым дыскурсе паняцця *гутарковы узус* адносна прынятых тэрмінаў і паняццяў *кадыфікаваная норма* і *дыялектны узус*. Фіксацыя ж узуальных заканамернасцей маўлення інтэлігенцыі важная з некалькіх прычын: (1) для пашырэння і паглыблення ведаў пра спецыфіку самога гэтага ідыёму, (2) для разумення працэсаў, якія адбываюцца ў руска-беларускім гарадскім (у нашым выпадку мінскім) моўным кантынууме, (3) для авалодання рознымі рэгістрамі беларускай мовы як самімі беларусамі, так і замежнікамі. Паколькі, як адзначаюць спецыялісты, носьбітамі літаратурнай мовы можна называць толькі тых людзей, хто валодае як кніжнай моваю, так і гутарковым маўленнем: «Валоданне толькі адной разнавіднасцю і не валоданне другой успрымаецца як анамалія, прычым невалоданне гутарковым маўленнем асабліва кідаецца ў вочы» [1, с. 42].

Для праведзенага даследавання былі спецыяльна выбраны інфарманты-філолагі з вышэйшай адукацыяй, якія працуюць у сферы

філалогіі (выключэннем быў толькі адзін чалавек, які пасля ВНУ і працы па спецыяльнасці атрымаў дадатковую адукацыю і цяпер працуе як медработнік, але ад беларускай мовы ў штодзённым жыцці не адмовіўся). У спантаных дыялогах і палілогах у розных сітуацыях штодзённага камунікавання прынялі ўдзел 20 чалавек ва ўзросце 30-45 гадоў. Тэмы гутарак загалі не абгаворваліся і не планаваліся, а ўзніклі ў залежнасці ад сітуацыі. Інфарманты (выкладчыкі ВНУ і навуковыя супрацоўнікі, у тым ліку і з вучонымі ступенямі) выбіраліся з некалькіх прычын:

1) беларуская мова для іх – мова звычайнага (звычайнага) штодзённага камунікавання ў сямейных, сяброўскіх і неафіцыйных працоўных стасунках;

2) гэта людзі, якія добра ведаюць кадыфікаваныя нормы і беларускай, і рускай моў, а таксама дыялектны узус, а значыць, можна быць пэўным, што інфармант добра арыентуецца ў стылістычных паняццях: кадыфікаванае / некадыфікаванае, літаратурнае / дыялектнае; афіцыйнае / размоўнае і пад. Гэты крытэрыў лічу вельмі істотным, бо незалежна ад адукацыі і прафесіі стылістыка спантаннага неафіцыйнага маўлення ўраўноўвае фактычна ўсіх моўцаў, і перадусім у вымаўленні, паколькі яно найбольш аўтаматызаванае.

3) Філолагі (інтэлігенцыя) як носьбіты беларускай літаратурнай мовы з'яўляюцца «лідарамі» (у разуменні замежных даследчыкаў О. Есперсена, Э. Хаугена), г.зн. «яны разглядаюцца як годныя пераймання, і таму яны маюць прэстыж» [3, с. 462]; (у еўрапейскай традыцыі, як вядома, лідары – гэта эліта, якая мае пячатку багацця, ці ўлады, ці паходжання, ці адукацыі; або ўсяго адначасова).

Названыя прычыны, на маю думку, дазваляюць сцвярджаць, што штодзённае спантаннае маўленне такіх інфармантаў рэпрэзентатыўнае для абагульняльных высноў.

Штодзённае непадрыхтаванае гутарковае маўленне носьбітаў беларускай літаратурнай мовы – інтэлігенцыі – з'яўляецца неад'емным складнікам кантынууму вусных ідыёмаў горада Мінска. Незалежна ад колькасці такіх носьбітаў – гэта маўленне *лідараў*, якое служыць арыенцірам для іншых, хто хацеў бы ці стараецца гаварыць у штодзённым жыцці па-беларуску. Таму такое маўленне правамерна разглядаць і тэрміналагізаваць як *гутарковы стандарт* (узор). Крытэрыў для такога тэрміна пазамоўны – сацыяльны статус носьбітаў: у пераважнай ступені гэта высокаадукаваная і нацыянальна арыентаваная інтэлігенцыя. Злакалізаванасць гутарковага маўлення найперш у інтэлігенцкай страце надае гэтаму тыпу штодзённага камунікавання самы высокі прэстыж сярод гарадскога і сельскага насельніцтва, а з другога боку, выразна проціпастаўляе яго агульнараспаўсюджаным тыпам вуснага гарадскога камунікавання, найперш нацыялекту і руска-беларускаму змешанаму маўленню.

З пункту гледжання ўласна лінгвістычнага, штодзённае маўленне інтэлігенцыі мэтазгодна тэрміналагізаваць і як *арыентаванае на літаратурную мову гутарковае маўленне*. «Кампрамісны» дадатак *арыентаванае на літаратурную мову* адлюстроўвае рэальны стан такога маўлення і падаецца найбольш прыдатным, калі ўлічыць навуковыя дыскусіі ў іншых мовазнаўчых дыскурсах адносна сутнасці тэрмінаў для літаратурных разнавіднасцей кадыфікаваных моў: *русская разговорная речь, hovorová čeština, hovorová slovenčina*. Маецца на ўвазе, наколькі літаратурнае такое літаратурнае маўленне, таму што раз даследчыкам даводзілася гаварыць пра пэўныя выключэнні (гл., напр. у А.А. Земскай, Д.М. Шмялёва, Л.П. Крысіна, В.Б. Сірацінінай, В.А. Лапцевай і інш.). Адсюль і «новыя» стратыфікацыі нацыянальных моў, якія прапануюцца ў польскім, расійскім, чэшскім, славацкім і іншых навуковых дыскурсах.

У сваіх вызначальных фанетычных рысах *гутарковы стандарт* дублюе прадпісальныя нормы, якія адзначаныя беларускімі навукоўцамі ў дачыненні да вуснай афіцыйнай літаратурна-кадыфікаванай мовы: аканне і яканне, дзеканне і цеканне, зеканне і секанне, *з* фрыкатыўны, *ў* кароткі, цвёрдаэрасць, зацвярдзелыя зычныя і інш. Як сведчыць эмпірычны матэрыял, інфарманты і ў штодзённым неафіцыйным маўленні пераважна захоўваюць гэтыя нормы. Аднак узус гутарковага стандарту адрознівае большая варыятыўнасць некаторых рыс (нагадаем, уласцівая і кадыфікаванай беларускай мове як адносна новай літаратурнай мове), і пераемнасць заканамернасцей (перадусім фанетычных і сінтаксічных) дыялектнай беларускай мовы, і, урэшце, ужо ўсталяваны ўласны узус.

Выявілася, што найбольшыя трансфармацыі, абумоўленыя і артыкуляцыйнымі характарыстыкамі, і пазіцыйным становішчам (пасля мяккіх зычных) зазнае галосны [a], у выніку чаго ўзуальнай заканамернасцю гутарковай арфаэпіі нароўні з моцным яканнем становіцца іканне. Яно ўласцівае найперш частотным і ўжо фактычна лексікалізаваным адзінкам – т.зв. «фанетычным фразеалагізмам» (Л.Ц. Выгонная): *не, няма, няхай, цяпер, цябе, мяне* і інш. Іканне ў штодзённым маўленні інфармантаў-філолагаў сведчыць, з аднаго боку, пра ўстойлівасць і пераемнасць фанетычных заканамернасцей вуснай беларускай мовы, а з другога боку, пра ўсталяванне стабільнага гутарковага узусу. У эмпірычным матэрыяле працэнт ікання ў падлеглых аналізу словаформах складае каля 30%, выключэнне складае адмоўная часціца *не*, якая ў першым пераднаціскным складзе вымаўляецца як *ні* (больш за 50%).

Як паказалі вынікі праведзенага даследавання [1], заканамернасцямі гутарковага маўлення з'яўляюцца і такія мадыфікацыі зычных гукаў на стыку слоў і марфем, якія або спарадычныя, або немагчымыя ў вуснай літаратурна-кадыфікаванай беларускай мове, сярод іх:

- паралельнае ўжыванне нароўні з выбухным [ɫ] фрыкатыўнага [ɣ] у даўніх запазычаннях тыпу *мазгі, гвалт, агрэст, ганак*, што сведчыць пра абсалютную адаптацыю гэтых лексем у сістэме беларускай мовы;

- варыятыўнасць вымаўлення слова *гэта* без пачатковага гука, што мае трывалы дыялектны грунт, напр.: *зь нейкай там нні ведаю што **эта** / алé **эта** ні скўра*//; ***эта** ш пра́ца зь людзьмі / **гэта** ш не скла́дваецца за го́м*//;

- частотнасць выбухнога [ɫ], што наўпрост звязана з частотнасцю выкарыстання пэўных слоў і яго пазіцыяй як парнага па звонкасці глухому гуку [к] на стыку службовых ці службовага і знамянальнага слоў (*я[ɫ]бы, та́[ɫ]бы, ды[ɫ] гэта*); (Такое вымаўленне – норма і для кадыфікаванай мовы, але пра пашыранасць самога гука – выбухнога [ɫ] – можна гаварыць менавіта ў дачыненні да ГМ, бо названыя вышэй спалучэнні з часціцамі і ім падобныя фанетычныя словы ўласцівыя найперш неафіцыйнаму маўленню, а не афіцыйна-кніжнай мове.);

- вымаўленне [ў] кароткага пасля зычных і паўзы: 15% выкарыстання прыназоўніка *ў* (гэта больш за 1000 ужыванняў) прыпадае на не характэрныя для літаратурна-кадыфікаванай мовы пазіцыі: 12% складае яго ўжыванне пасля паўзы і 3% – пасля зычных, напр. *напр.: аа... дык пачка́йце / **ў** ва́с **ў** адным флако́ не ўсе́ ?; **гэта** ста́нцыя гудага́й і ат ста́нцыі шэ́сь кіламе́траў прае́хаць **ўбок** / там будзе ээ... сяло гудага́й і вот там **гэта** ўсе́ знаходзі́цца*//; *у чым **ўвесь** пры́цып?*;

- ужыванне мадыфікаваных формаў слова *ёсць* на стыку слоў, абумоўленае і фанетычнымі характарыстыкамі пачатковага зычнага наступнага слова, і лагічным націскам, і тэмпам маўлення, напр. *собра́к пяць квадра́таў / ці со́рак шэ́сь [шэ́сьць] дзе́-та двухпакаёўка*// *ну алé ж двух **ёзь** двух!*; *і ў ціэ́ **ёсьсёньня** пары? тут / на факультэ́це?*; *нне / там **ёжжаши** [ёсць жа ж] тавары́ства карэйцаў белару́скіх / і там гэтыя кў́рсы*//;

- больш частае выкарыстанне рэдукаваных формаў лічэбнікаў 50, 60, 70, 80, што выклікана меншай стараннасцю моўцы і артыкуляцыйнай лёгкасцю вымаўлення саміх формаў (напр., *пядзьдзя́сят* вымавіць не так лёгка, як *пі́сьят*), напр.: *ну / у ва́ш жа ш і ро́ст не ме́тр **шээ́ят***//; *і ўсе́ ш такі **сёмсят** ты́сяч ро́зніцы*//; *яна́ ні мяня́ецца / сто **пі́сьят** кілава́т*//.

Літаратура

1. Крысин, Л.П. Социоллингвистические аспекты изучения современного русского языка / Л.П. Крысин; отв. ред. Ю.Д. Дешериев. – М.: Наука, 1989. – 186 с.
2. Рамза, Т.Р. Беларускае гутарковае маўленне ў славянскім кантэксце / Т.Р. Рамза. – Мінск: Выд. цэнтр БДУ, 2014. – 256 с.
3. Хауген, Э. Лингвистика и языковое планирование / Э. Хауген // Новое в лингвистике. – М.: Прогресс, 1975. – Вып. VII : Социоллингвистика. – С. 441 – 472.